

*Robinsonok között*JELKY ANDRÁS KALANDJAI ÉS A ROBINZONÁDOK¹*Defoe Robinsonja*

Daniel Defoe (1659–1731) hatvan éves korában, 1719-ben megjelent regényével, a *Robinson Crusoe*-val irodalmi lavinát indított el a korabeli Európában. Művét egy skót tengerésztől, Alexander Selkirkről (1676–1721) 1713-ban, a *The Englishman* című újságban megjelent írás ihlette.² Selkirket, kapitányával való összetűzése után büntetésből a Juan Fernandez nevű lakatlan szigetre tették ki Chile partjainál. Selkirk négy évet töltött a lakatlan szigeten, mire 1709-ben egy arra járó angol hajó felvette és visszatérhetett hazájába.³ A skót tengerész történetének megjelenése után hat évvel világhódító útra indult Defoe Robinsonja. Még 1719-ben Angliában négy kiadást ér meg a *Robinson Crusoe*. Egy év múlva már a francia, a német és a holland fordítás is megjelent.⁴ A kortársak fantáziáját megmozgatta a történet és nem elégedtek meg csupán az eredeti mű más nyelvre való átültetésével. Számtalan író dolgozta át az angol hajótörött kalandos történetét. Sorra jelentek meg a Defoe-tól inspirált irodalmi alkotások, melyeket az eredeti után *robinzonádoknak* szoktunk nevezni. Robinson történetének ideológiai üzenete – hogy az Európán kívüli kaotikus világ csak arra vár, hogy egy európai nagyhatalom szorgos közép-osztálya végre civilizálja, rendet és törvényt teremtsen abban a vad és istentelen rengetegben⁵ – természetesen különös aktualitással bírt a 17–18. században gyarmatosító országokban, így Hollandiában is. A hollandok, a „tenger fuvarosai” a 16. század végétől kezdve lázasan keresték a tengeren túli expanzió lehetőségeit. Nem is csoda tehát, hogy Defoe művének angliai megjelenése után két évvel napvilágot látott Hollandiában *A holland Robinson* (1721), melyet még sok hasonló mű követett.

A holland tengerentúli expanzió

A holland arany évszázadra, a 17. századra a művészetek, kivált a festőművészet szárnyalása (Rembrandt, Vermeer, Frans Hals stb.), az ország függetlenségének kivívása (1648), a gazdasági fellendülés és nem utolsósorban a tengerentúli expanzió is jellemző volt. 1595-ben indultak el négy hajóval és 249 emberrel a fedélzeten a holland hajósok, hogy felfedezzék azokat a kereskedelmi útvonalakat, melyek Afrika megkerülésével Ázsiába, a mesés Fűszer-szigetekre vezettek. Ezt a tengeri utat addig csak a portugálok ismerték és féltve őrzött kincsként titkolták a külvilág elől. Ez a nagy trópusi kaland kezdete a hollandok számára, mely egy majd 450 évig fennálló gyarmatbirodalom alapjait rakta le. Miután 1597 augusztusában visszaérkeztek az első holland expedíciós flotta maradványai Amszterdamba (három hajóval és összesen 89 túlélővel a fedélzeten), minden kereskedő flottát

akart indítani a mesés Kelet felé, hiszen a veszteségek ellenére az expedíció sikeres volt. Megtalálták a Fűszer-szigetek felé vezető tengeri utat, megnyílt a lehetőség a portugálok után a holland kereskedők számára is, hogy közvetlenül a termelőktől szerezzék be az akkor a 16–17. századi Európában oly kapós fűszereket: borsot, szegfűszeget, fahéjat, szerecsendiót. Az egymás közötti konkurencia elkerülésének érdekében 1602-ben megalakult a Holland Kelet-Indiai Társaság,⁶ mely kizárólagos kereskedelmi jogokkal rendelkezett a Jöreménység-foktól keletre eső területeken, vagyis Afrika keleti partján, az Indiai-óceán szigetein, Ázsiában és elvileg az akkor még ismeretlen Ausztráliában is. A társaság kora leghatalmasabb vállalkozásává nőtte ki magát. Több száz hajója járta a tengereket és több tízezer ember állt alkalmazásában. Egy ilyen hatalmas vállalkozás működtetéséhez nagyon sok emberre volt szükség. A 17. század végére az összes holland matróz egy negyede, az összes katona egy harmada a Kelet-Indiai Társaság szolgálatában állt.⁷ Világos volt, hogy a kis Hollandia képtelen hosszútávon ellátni személyzettel ezt a hatalmas vállalkozást. Friss emberekre pedig folyamatosan nagy szüksége volt a Kelet-Indiai Társaságnak. A társaság ugyanis állandóan terjeszkedett, újabb és újabb területeket hódított meg, újabb és újabb kereskedelmi lerakatokat, városokat, erődöket épített. A 18. századra a Holland Kelet-Indiai Társaság már kiterjedt tengerentúli területekkel rendelkezett Afrikában és Ázsiában. Kereskedelmi lerakatai, telepei és erődei voltak többek között Afrika déli csücskén (Fokváros), Jáva szigetén (Bantam, Batavia, Cheribon, Semarang, Surabaja), Indiában (Suratte, Vengurla, Cochin, Negapatam), Ceylonon (Colombo, Galle, Negombo, Jafna, Mannar), Kínában (Macao, Kanton), Tajvanon, Celebesen (Makasar), a Fülöp-szigeteken (Manila), Japánban (Deshima, ma Nagaszaki) és Borneón (Pontianak) is. Az egyre több európai alkalmazottra azért is volt szükség, mert az európaiak halálozási száma a trópusokon ijesztő méreteket öltött. A rossz higiéniai körülmények, az ismeretlen trópusi betegségek, a szokatlan klíma és ételek miatt csak minden harmadik ember tért vissza Európába.⁸ Emiatt szükségessé vált a külföldi, vagyis nem-holland személyzet toborzása. Elsősorban a matrózok és a közkatonák, tehát az alacsonyabb beosztásúak között találunk nem kevés külföldit. Ők főleg Németországból és Skandináviából érkeztek. Számuk a katonák között 1770-re elérte a 80%-ot, a matrózoknál, az 50%-ot.⁹

Nagyon kevés adat van arról, hogy ebben az időben hány magyar és milyen minőségben járt a Holland Indiákon. A 18. században tudunk ugyan egy bizonyos Anthony Franciscus Pokornyról, aki neve alapján akár magyar is lehetett és 1749-ben Batáviában tett látogatást [op de visitel], de hogy miért érkezett és meddig maradt Jáván, nem tudjuk.¹⁰ Egyetlen magyarról tudunk, aki a Holland Kelet-Indiai Társaság szolgálatában állt, és akinek életútját is ismerjük. Ez a bajai szabólegény, Jelky András. Ő volt a 18. században a nagy holland gyarmatosítási szerkezet kicsi magyar fogaskereke. Pedig a 18. századi magyar-holland kapcsolatok súlypontja egyáltalán nem a tengerentúlon volt, hanem Európa második köztársaságában (az első Svájc volt), annak is egyetemi városaiban. Ennek a kapcsolatnak a leginkább szokásos, közvetlen formája a magyar diákok hollandiai egyetemjárása, a peregrináció volt. Több ezer magyar diák látogatta ebben a században Franekert, Leident, Utrechtet, Groningent, Amszterdamot és más holland egyetemeket, hogy teológiát,

orvostudományt, jogot, vagy filozófiát tanuljon.¹¹ Fontos volt ez a magyarországi protestánsoknak, hiszen ekkor hazánkban nem volt egyetemi szintű református teológiai képzés. A debreceni, pápai vagy sárospataki kollégium diákjai az iskola befejezése után nem tudtak Magyarországon egyetemi tanulmányokat folytatni, így kénytelenek voltak sok költség és fáradság árán ezt külföldön megtenni. A protestáns országok egyetemei voltak a peregrinusok elsősorú célpontjai. Németországi, svájci és hollandiai egyetemeket évszázadokon keresztül látogattak magyar diákok, így biztosítva a magyar protestáns értelmiség utánpótlását. A bajai szabólegény, Jelky András azonban nem peregrinusként került Hollandiába és onnan a tengerentúlra.

Jelky András kalandjai

A Jelky András életéről és kalandjairól szóló első könyvecske 1779-ben jelent meg németül Bécsben,¹² majd még ugyanebben az évben Prágában.¹³ Szerző nincs feltüntetve, de feltételezhető, hogy Jelky nem maga írta a szöveget, hanem tollba mondta valakinek.¹⁴ A 20, illetve 16 számozott oldalból álló rövidke könyv Jelky kalandjait beszéli el Bajától, Batávián át a bécsi hazatérésig: szabólegényként először Bajáról Bécsbe megy, ahol bátyja udvari szabóként dolgozik. Bátyja azt tanácsolja neki, menjen Párizsba, ott tökéletesítheti tudását. Jelky András el is indul 1754. március 13-án Prágába, majd Drezdába, Lipszén és Nürnbergben keresztül Erlangenbe érkezik. Itt hosszabb időt tölt, és csak bátyja sürgető levelének hatására folytatja útját Párizs felé. Aschaffenburgban és Hanauban is megpróbálják erővel besorozni katonának, de neki sikerül mindig megszöknie. Rotterdamba érkezik, és azt reméli, hogy hajóval folytathatja útját Franciaország felé. Egy fogadóban azonban becsapják, nagy adósságba veri magát és csak úgy tud elszabadulni, ha elszegődik katonának és 1755. október 30-án elindul Kelet-India felé. Az angol partoknál viharba keveredik a hajó és a tapasztalatlan Jelky ijedtében a tengerbe ugrik, noha a hajó nem süllyed el. Hősünk a partra sodródik, egy halásznál húzza meg magát, míg egy újabb hajó fel nem veszi. Surinaméba, a Dél-Amerikában fekvő holland gyarmatra kerül, majd vissza Európába. Lisszabonban száll ismét hajóra, de csakhamar kalózkodók támadják meg őket és a megmaradt európaiakat eladják rabszolgának. Jelky is erre a sorsa jut, ahonnan azonban sikeresen megszökik és egy portugál hajón Kínába vitorlázik. Itt holland szolgálatban katonának áll és így kerül Jávára, Batáviába. Itt polgárjogot kap, szabóként dolgozik, megnősül, tisztességes polgári életet él. Egy szerencsétlen hiba miatt (a főkormányzó nevében vételezett anyagot az egyik ruhához, a kormányzó tudta nélkül) megharagszik rá a kormányzó, ismét besorozzák és Ceylonra vezénylik. Innen Ternate szigetére megy, ahol a bennszülöttek fogságába esik. Egy fiatal lány segítségével megszökik, több mint egy évig vele él együtt. A lány váratlanul meghal és Jelky egy kínai hajón visszatér Batáviába. Visszatérése után kezdődik karrierje. A főkormányzó megbocsát neki, sőt mindenben segíti. Nagy vagyonra tesz szert és a holland kormány titkos tanácsosa lesz. Követként eljut Japánba, Bandába, Palumba. 1772-ben meghal felesége, 1775-ben pedig jötevője, a főkormányzó. Jelky úgy dönt, hogy elhagyja Jávát

és hazatér. 1776-ban hajóra száll és elindul Európa felé. 1777 októberében érkezik Bécsbe. A német nyelvű első kiadás itt véget ér.

Jelky kalandjainak második kiadása, egyéb szórakoztató történetekkel és anekdotákkal együtt egy kötetben 1784-ben jelenik meg, ezúttal Budán és Pozsonyban.¹⁵ A könyvecske első 22 oldalán Jelky András kalandjairól számol be a szerző, majd a kiadvány második felében 24 oldalon keresztül rövid vicces történetek¹⁶ következnek, melyek az olvasó szórakoztatását szolgálják. A műfaj tehát, amihez a korban Jelky András kalandjainak leírását sorolták egyértelműen a szórakoztató irodalom volt. A magyar nyelvű kiadás 1791-ben látott napvilágot Győrött, *Jelky Andrásnak, egy született magyarnak történetei* címmel.¹⁷ A 29 oldalas könyvecske gyakorlatilag hű fordítása a német nyelvű kiadásnak.

Ettől kezdve azonban a mű már nem egyszerűen csak szórakoztató irodalom, hanem egyértelműen egy nagy európai irodalmi műfajhoz kapcsolódik, mely a 18-19. században – mondhatjuk az egész világon – rendkívül népszerű volt. Ez a robinzonád. 1816-ban jelent meg Sartori *Pantheon* című műve, mely Jelky Andrásnak is szentel egy fejezetet. Itt Jelkyt így jellemzi: „(...) auch Ungarn hatte einen Robinson – Andreas Jelky war es.”¹⁸ Ezek után közli Jelky András kalandjainak német nyelvű első kiadású szövegét. 1827-ben újabb német nyelvű kiadás jelenik meg Pesten, a következő címen: *Der ungarische Robinson*.¹⁹ Jelky András kalandjai tehát 1827-re végérvényesen magyar Robinsonná tették, de ez csak a kezdet volt. Johann Csaplovics is így ír 1829-ben, Pesten megjelent *Gemälde von Ungarn* című művében Jelky Andrásról: „Andreas Jelky, Ungarns Robinson”.²⁰ 1832-ben a *Hasznos Mulatságok* című újság *A 'Magyar Robinson' Jelky András viszontagságai* címmel folytatásokban közli a világjáró kalandjait.²¹ 1862-ben jelenik meg a *Napkelet* című lapban cikk a bajai szabólegényről *A magyar Robinson* címmel. Igaz itt az ismeretlen újságíró nem lehetett a helyzet magaslatán, hiszen rengeteg hibát vét a cikkében (Aschaffenburg helyett Schaffenburg, Hannau helyett Hannan), sőt Jelkyt is következetesen Telkynek nevezi. A *Magyarország és a Nagy Világ* című lap 1866-ban közölt cikket Jelkyről *Jelky András a magyar Robinson* címmel.²² A *Vasárnapi Újság* 1875. december 26-i száma hosszú cikket szentel Jelky Andrásnak, melyet így kezd: „A magyar Robinson, a híres bajai fiú (...)”.²³ Nem csak a 19. századi lapok, de később az irodalomtörténet-írás is átveszi a robinzonádokba való besorolást. Császár Elemér 1939-ben megjelent *A magyar regény története* című művében, *A rémregények és átmeneti fajok* című fejezetben, amelyben a robinzonádokat is tárgyalja, megemlíti a bajai szabólegény történetét: „Jellemző bizonyítéka egyébként a korabeli magyar írók gyámoltalanságának, hogy volt ugyan nekünk magyaroknak a XVIII. század végén egy Robinzonunk, Jelki²⁴ András, akit csodálatos kalandjai, három világrészben átélt szenvedései és izgalmi angol társánál is érdekesebb hőssé avattak – de sorsát előbb egy német embernek kellett regénnyé gyúrnia, hogy aztán magyarra fordíthassuk.”²⁵ Császár Elemér tehát nem csak hogy az európai irodalmi trendhez, a robinzonádokhoz sorolja Jelky András kalandjait, hanem minőségileg az eredeti fölé emeli. Ugyanakkor azon búslakodik, hogy nem tartjuk eléggé becsben ezt a nagyszerű művet, hiszen először németül írták meg (regénynek az első kiadást semmiképpen nem nevezném) és csak ezután jelent meg a magyar kiadás.

1947-ben új köntösben jelenik meg a magyar világutazóról szóló történet. *Jelky András viszontagságai* címmel olvashatja a közönség a bajai szabólegény kalandjait, melyeket Konrády Lászlóné és Povázsay László az alcím szerint „az eredeti forrásokból” dolgozott át.²⁶ A 36 oldalas, illusztrációkkal tarkított szöveg végén magyarázatok és térképek is találhatóak. A „Magyarázatok”, mely tulajdonképpen egy utószó, 38. oldalán ezt olvashatjuk: „Büszkék vagyunk rá, hogy nekünk magyaroknak egy eredeti Robinzon-féle könyvünk van a XVIII. századból. Nem utánczat, hanem egy igaz történet, egy viszontagságos életű magyar fiúnak a története, akit JELKY ANDRÁS-nak hívtak.”²⁷ Paul Flach 1970-ben ír rövid, 4 oldalas ismertetést Jelkyről, német nyelven, melynek címe: *Andreas Jelky der Robinson Ungarns*.²⁸ Radnóti Sándor is Jelky András kalandjait említi az egyetlen magyar példaként, amikor 1991-ben megjelent szövegeiben a robinzonádokról értekezik és kiemeli, hogy Jelkyt a „magyar Robinsonként” tartják számon.²⁹

1816-tól a mai napig tehát Jelky András nem csupán világgjáró bajai szabólegény, hanem „magyar Robinson” is. Igaz a Robinson nevet csak utólag ragasztották rá. Az első német és magyar nyelvű kiadásokban senkinek eszébe sem jutott őt Robinsonhoz hasonlítani. Pedig 1779-re Defoe *Robinson Crusoe*-ja már bejárta a világot és számos nyelvre lefordították. De mi volt ennek a metamorfózisnak az oka? És valóban magyar robinzonádnak tarthatjuk Jelky András kalandjait?

Robinsonádok

Radnóti Sándor a robinzonádot a kalandregény egyik válfajának tekinti.³⁰ Voigt Vilmos³¹ és Urs Bitterli³² szerint a robinzonádok inkább az utópiákhoz állnak közel. A gyarmati irodalom és történelem holland szakértője, Theo D’haen szerint a Robinson-történet nem más mint a Felvilágosodás korában a feltörekvő (angol protestáns) középosztály gyarmatosítási törekvésének irodalmi legitimációja.³³ A holland irodalomtörténész F. W. Korsten is a gyarmatosítási politika legitimációjának nevezi a *Robinson Crusoe*-t.³⁴

A Robinson-szövegek alapja egy hajótörést szenvedett európai, aki valahol a messzi tengereken, magányos túlélőként egy lakatlan szigetre (vagy más elszigetelt helyre) kerül, ahol messze hazájától, európai mintára felépíti kis birodalmát. Erdőt irt, szánt, vet, arat, házat épít, szab, varr, asztalos- és fazekasmunkát végez. Egyszóval úgy rendezi be az életét, mint otthon. Ennek a talpalatnyi trópusi Európának ő az egyetlen, teljhatalmú ura, s azt sikeresen védi meg az idegen betolakodóktól. Ő az európai civilizáció előretolt helyőrségének elszánt védelmezője. Jellemző az idegennel (benszülöttekkel) való konfrontáció, mely a jó és a rossz, a kultúra és a természet, a vadak és a civilizáltak, feketék és fehérek összecsapása és ezzel az európai kultúrmisszió része. A bináris oppozíciók ütköztetése tehát a robinzonádok esetében legtöbbször az európai felsőbbrendűség akkor még általánosan elfogadott, sőt magától értetődő bizonyítékaként szolgált, mely a gyarmatosítás szükségességének alaptétele volt. A történet tekinthető akár eurocentrikus gyarmatosítási tanmesének is,³⁵ mely a 18–19. századi Európában, különösen német nyelvterületen bírt rendkívüli népszerűséggel. A *Robinson Crusoe* és később

bi követői egy mítoszt teremtettek meg és tartottak évszázadokig életben, az európai kolonializmus szükségességének és hasznosságának mítosztát.³⁶

Németországban ekkor terjed el a szórakoztató irodalom, ezen belül is a kalandregény.³⁷ Defoe német követői közül Johann Gottfried Schnabelt kell megemlítenünk, aki 1731-43-ban írta *Wunderliche Fata einiger See-Fabrer* című művét, mely hamarosan *Insel Felsenburg* címen vált ismertté. A robinzonádok sorába tartozó mű abban különbözik igazán az eredetitől, hogy hősének eszében sincs vissza vágyakozni Európába, inkább marad az idilli magányos szigeten. A legtöbb író, akik Defoe művét tekintették irodalmi alkotásuk alapjának, regényük címében is igyekeztek utalni a nagy példaképre. Egymás után jelentek meg *A holland Robinson* (1721), *A német Robinson* (1722), *A szász Robinson* (1722), *A francia Robinson* (1723), *A svéd Robinson* (1724), *Az amerikai Robinson* (1724), *Az ifjú Robinson* (1779), *A svájci Robinson* (1812). Címükben mind Defoe eredetijére utalnak és ezzel nem csupán a gyarmatosítás ideológiájának terjesztését hordozzák. Valószínűsíthető, hogy ezzel a *Robinson Crosoe* világsikeréből és finánciális szárnyalásából szerettek volna részesülni.

Magyar Robinsonok

A magyar irodalomban a robinzonád nem vált olyan felkapott műfajjá, mint Európa más országaiban, kiváltképpen német nyelvterületen. Jelky András kalandjain kívül két művet lehet még említeni. Az első Jetting Károlytól a „pozsonyi Robison” története. A könyvecske 1797-ben, Jelky kalandjainak első kiadása után 18 évvel jelent meg Bécsben, német nyelven. A mű címe *Der ungarische Robinson*³⁸ volt. A magyar fordítás 129 évvel később készült el, de ezt sem Magyarországon adták ki, hanem Berlinben, 1926-ban, *Egy pozsonyi Robison története*³⁹ címmel. A német nyelvű első kiadáshoz rövid előszót írt az ismeretlen szerző, melyben előadja a könyv keletkezésének történetét. Eszerint egy barátjával azon vitatkozott, hogy szerinte nem élt olyan ember, aki tényleg átélt volna a Robisonéhoz hasonló viszontagságokat. Az említett barát fogadást ajánlott, hogy bebizonyítja az ellenkezőjét. A barát három hónap múlva egy csomag papírral jelent meg az ismeretlen szerzőnél. „Átnéztem s láttam, hogy ezek olyan ember feljegyzései, ki nagyon sok különös dolgot élt át. Mosolyogva kérdeztem, mit akar ezzel? Azt felelte, hogy a miket most átolvastam, azok nem költött dolgok, hanem valóban megtörténtek az ő édesapjával. Ez írások valóságát oly világosan bizonyította be, hogy teljesen meggyőzött. Szívesen megfizettem neki az elvesztett fogadás összegét és arra kértem, hagyja nálam a papírokat. Ő beleegyezett, én rendbeszedtem a kéziratot, némileg változtattam az írásmódon s ím, a nagyközönség elé bocsátom.”⁴⁰

A kéziratot tehát az ismeretlen szerző szerint Jetting fia bocsátotta rendelkezésére, melynek rendszerezése után és stilisztikai javításokat követően, de tartalmi változtatások nélkül került kiadásra a német nyelvű szöveg. Eszerint Jetting Károly 1730. szeptember 13-án született Pozsonyban, egy jómódú lakatosmester fiaként. Tizenöt évesen felsőbb iskolába kerül, mert anyja „nagyságos urat” akar belőle faragni. Öt év múlva meghalt Jetting apja, majd anyjával Bécsbe költözött. Itt egy ügyvédhez kerül írnoknak, majd munkaadójával való konfliktus után egy angol

bankár szolgálatába áll és Londonba költözik. Két év múlva az angol külügyminisztérium megbízásából futárként Szenegálba küldik. Ekkor kezdődnek Jetting igazi kalandjai: rabszolgaság, szökés, újabb angol megbízás, újabb rabság, majd hajótörés. A lakatlan szigeten töltött több mint három év alatt úgy élt Jetting mint Robinson. Megteremtette a maga kis Európáját, házat épített, vetett, aratott, állatokat tartott, vadászott, asztaloskodott és kolonizálta talpalatnyi trópusi birodalmát. Felfedezte, hogy korábban emberek éltek a szigeten, angolok és bennszülöttek békésen egymás mellett. Őket azonban egy kalóztámadás alkalmával lemészárolták. Három magányos év után egy hajó fellázadt legénysége pont erre a szigetre tette ki kapitányát, akit hátrahagytak a lakatlannak vélt földdarabon. Jettingnek tehát volt már társasága. Két hónap után visszatért a lázadók hajója, hogy a Chamfort kapitányhoz hű matrózokat és tiszteteket is kitegyék a szigeten. Ekkor Jetting és Chamfort akcióba lendültek, kiszabadították a foglyokat, elfoglalták a hajót, a lázadókat a szigeten hátrahagyva elvitorláztak. Nyolc év távollét után Jetting Londonon keresztül Bécsbe, majd Pozsonyba érkezett, ahol anyja és menyasszonya vártak rá.

A robinzonádokra oly jellemző kolonizációs tanmese megtalálható tehát Jetting Károly kalandjaiban is, azonban egy lényeges elem kimarad: a mássággal, az idegennel való konfrontáció a szigeten. Péntek figurája, a felvilágosodás korának jellemző irodalmi szereplője, a „nemes lelkű bennszülött” vagy „nemes vadember” [noble sauvage] vagy ennek ekvivalense teljességgel hiányzik a történetből. A bennszülött másik, a fekete idegen, a kannibál, akikkel a fehér európai gyarmatosító Robison-figurának a robinzonádok sablonja szerint meg kellene küzdeni, szintén nincs jelen a lakatlan szigeten. Az egyértelmű negatív figurák, a félelmet keltő, Jettinget mindvégig rettegésben tartó szereplők a kalózok, akik kiirtották a sziget lakosságát. A másik idegen csoport a lázadó angol tengerészek, akiket végül büntetésből hátrahagynak a szigeten. Jetting története tehát csak félig-meddig robinzonád, melyben jelentős Robison-elemek fellelhetők, mások azonban teljességgel hiányoznak. Az 1797-ben megjelent történet több mint 100 évig aludta csipkerózsika – álmát, míg Lukinich Imréné magyarul életre nem keltette. Igazi népszerűsége azonban csak a 20. század második felében tett szert, mikor Hunyadi József feldolgozta a „pozsonyi Robison” kalandjait, és 1964-ben megjelent a *Hét tenger vándora* című ifjúsági regény.⁴¹

Jelky és Jetting mellett feltűnik a korai 19. századi magyar irodalomban még egy „magyar Robison”. A szerző Székér Joakim,⁴² akinek 1808-ban jelenik meg *Magyar Robisonja*. A kétkötetes regény írója cisztercita szerzetes, oktatási céllal készítette el művét,⁴³ melynek teljes címe: *Magyar Robison, vagyis Újvári és Miksei magyar vitézeknek viszontagságai és azoknak e világ külömbféle részeiben történetnek előbeszélése mellett külömbféle dolgoknak esmémentére vezet. Írta Székér Aloysius Joachim, előbb többféle tudományoknak tanítója, most tábori pap.* Székér Joakim műve szinte teljesen a feledés homályába merült. Császár Elemér tesz ugyan említést róla 1939-es munkájában, de arra a következtetésre jut, hogy a mű „csak félig” tekinthető robinzonádnak, mivel „közelebb áll a hősi regényekhez, mint a robinzonádokhoz (...) hőseit nem exotikus vagy keleti vidékeken, hanem a Földközi-tengeren hurcolja végig, nem vad, hanem félművelt emberek világában,

nem a messze múltban, hanem a jelennel szinte érintkező közelmúltban.⁴⁴ Ráadásul a robinzonádok gerincét adó hajótörés és a lakatlan sziget meghódítása itt csupán egy rövid epizód, a sok-sok kaland egyike. Más szóval Szekér Joakim műve nem tekinthető robinzonádnak, sokkal inkább a kalandregényhez áll közel. Az, hogy mennyire elfeledett, periférikus műről van itt szó, mi sem mutatja jobban, mint hogy a Pándi Pál szerkesztésében megjelent *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig* című, 1965-ös összefoglaló munkában azt írja a *Magyar Robinsonról*, hogy „Újvári Miklós *Magyar Robinson* ír (1808), inkább a regény-típusban, mint a témában követve Defoe-t.”⁴⁵ A szerző itt a regény főhősének nevét adja meg a regény írójának neve helyett, hiszen Újvári Miklós a *Magyar Robinson*ban szereplő furfangos magyar vitéz, nem pedig a regény írója. A könyv szerzője természetesen Szekér Joakim volt.

Lássuk most a bajai szabólegény, Jelky András kalandjait, melyet Hevesi Lajos öntött regényformába, s melynek első kiadása 1872-ben jelent meg. Amint láthatuk, a sajtó, az irodalomtörténet és a közvélemény Jelky életírását tekintette igazi robinzonádnak. De tényleg az volt?

Jelky András számtalan kaland részese volt, míg végre (kényszerből) hajóra szállt a rotterdami kikötőben. Nem sokkal ezután be is következett a hajótörés. Csakhogy hősrünk nem egy lakatlan szigetre vetődött, hanem az angol partokra. Mikor kábulatából magához tért, nem a trópusi nap tekintett le rá, mint a magányos Robinsonra, hanem egy „szép nyájas arc hajolt fölé, két nagy, fényes szem tekintett rá. Csengő hangon kedves, fiatal szőke hajú leány szólt hozzá valamit, de egészen érthetetlen nyelven.”⁴⁶ Jelkyt egy angol halász húzta ki a vízből és az említett szőke leány gondozta néhány napig, míg felépült. Ezután ismét hajóra szállt és elvitorlázott Dél-Amerika felé. A történetben egy igen fontos sziget Jáva, ahová Jelky vetődik, de ez korántsem lakatlan, és a szükséges gyarmati hódításokat a hollandok már Jelky odakerülése előtt 150 évvel elvégezték. Volt ugyan a Hevesi-féle könyv vége felé egy lakatlan sziget, ahol a bajai szabólegény partot ér, de ez sem Robinson-sziget.⁴⁷ A „Reménység szigete”, ahol egy Kvanga nevű bennszülött lánnyal és annak két bátyjával, Sokumával és Gondoróval kikötött, nem ismeretlen part és nem véletlen hajótörés folytán kerülnek ide. Jelky az emberevő pápuák fogságából az említett bennszülöttek segítségével szabadult ki és a szigetre menekült a kannibálok bosszúja elől. A sziget Kvanga és testvérei előtt nem volt ismeretlen. Korábban ez volt a lakóhelyük (a „mi szigetünk”), míg a pápuák ki nem irtották a népüket. Megtalálják a falu romjait, halásznak, vadásznak, berendezkednek. Jelky – ellentétben Robinsonnal – ebben a folyamatban meglehetősen passzív szerepet játszik. Néha vadászat, egyszer tüzet gyújt, de az igazán aktív szereplők a bennszülöttek, akiknek hősrünk mindig a segítségére szorul: az íjászatot András Kvangától tanulja meg, a fegyverek karbantartását pedig annak testvéreitől, Kvanga főz, tejet Sokuma szerez, istállót Gondoró épít. Mikor a pápuák támadását kell elhárítani, a bennszülöttek eszelik ki a hadicselt, ami megmenti őket a túlerővel szemben. Itt tehát nyoma sincs az európai kultúrfőlénynek és kioktató gyarmatosító mentalitásnak, mint Robinson esetében. Sőt, éppen ellenkezőleg, Jelky az, aki a bennszülöttektől tanul és átveszi szokásaikat. A bajai szabólegény itt inkább a gyámoltalan, kiszolgáltatott idegen szerepét játssza.

A szigeten átélt kalandok nem képezik a regény esszenciáját, mint Robinson esetében. A „Reménység szigete” csupán egy a sok kalandos esemény közül, melyektől hemzseg a könyv. Itt tehát Szekér Joakim *Magyar Robinsonja* és Hevesi Lajos könyve *Jelky András kalandjai* feltűnően hasonlítanak egymásra. Mindkét esetben megállapíthatjuk, hogy a lakatlan szigeten átélt kalandok nem az eurocentrikus gyarmati ideológiát példázzák, melynek irodalmi leképezése az európai kultúrfölény ékes bizonyítéka lenne. Terjedelmét tekintve sem olyan jelentősek a lakatlan szigeten lejátszódott események, mint Defoe regényében. A 33 fejezetet számláló, Jelky kalandjait feldolgozó regényben csupán 6 játszódik a „Reménység szigetén”. Jetting, Jelky és Szekér Robinsonjai tehát mind csak félig-meddig (Jetting) vagy egyáltalán nem (Jelky, Szekér) Robinsonok.

Összegzés

Robinsonádnak tekinthető-e tehát a *Jelky András kalandjai*? Mennyiben mutat hasonlóságot az angol alapművel? *Jelky András kalandjaiban* van hajótörés, de szerencsétlenül járt hősrünk nem lakatlan szigetre vetődik, hanem az angol partokra. Lakatlan sziget is van a regényben, de ide meg nem magányos hajótörötként vetődik a bajai szabólegény, mint ahogy az Robinsonnal történt, hanem három bennszülött társaságában tudatosan menekülnek erre az elhagyatott helyre. A Robinsonra annyira jellemző, európai mintájú, saját kis birodalom önerőből való megteremtése, a sziget gyarmatosítása teljesen hiányzik a magyar világjáró kalandjaiból. Éppen ellenkezőleg. Úgy látszik, hogy Jelky önerőből semmit sem tud megvalósítani a szigeten. Szó sincs itt európai kultúrfölényről. Éppen ő az, aki segítségre szorul, akinek a bennszülöttektől tanulnia kell a túlélés érdekében. Ilyen értelemben a lakatlan szigeten játszódó epizód inkább „anti-robinzonádnak” tekinthető.

A 18–19. századi magyar irodalomban tehát három „magyar Robinson” is akad. Jetting Károly a felemás Robinson, aki gyarmatosítja ugyan lakatlan szigetét, de a bennszülött idegennel való konfrontáció, a Péntek-motívum kimarad a történetből. A Szekér Joakim-féle *Magyar Robinson*, mely csupán címében utal Defoe hőisére. Tartalmában, témájában és motívumaiban nem hordozza a robinzonádokra jellemző jegyeket. A harmadik „magyar Robinson”, Jelky András, akit a sajtó, a közvélemény, majd az irodalomtörténet-írás kiáltott ki Robinsonnak, szintén nem hasonlít az angol eredetire, sem ideológiájában (európai kultúrfölény, „gyarmatosító tanmese”), sem felépítésében (a történet nagy része nem a lakatlan szigeten játszódik). Sőt, Jelky inkább Robinson ellentétének tekinthető.

Összefoglalva kijelenthetjük tehát, hogy a sokat emlegetett „magyar Robinson” (akár Jelkyre, akár Szekér Joakim hőseire, akár Jettingre gondolunk) csupán kevés, vagy semmilyen hasonlatosságot sem mutat Defoe *Robinson Crusoe*-jával. Jelky és Újvári magyarok ugyan, de semmiképpen sem Robinsonok. Jetting pedig csak néhány Robinson-jellemvonást tud felmutatni, más motívumok feltűnően hiányoznak történetéből. A magyar szerzők és a magyar irodalom próbálkozása tehát a 18–19. században, hogy csatlakozzon egy rendkívül népszerű és világszerte elterjedt műfajhoz, a robinzonádnak, szárnyaszegett madárként hullott porba, még mielőtt igazán felemelkedhetett volna.

A Robinson-történet és annak újraírása azonban örök irodalmi téma maradt. Hadd utaljak itt a teljesség igénye nélkül csupán két 20. századi műre. J. M. Coetzee, Nobel-díjas dél-afrikai író *Foe* című nagyszerű regénye 1986-ban jelent meg.⁴⁸ A posztmodern mű egy női főszereplő szemével láttatja az eseményeket és ott kezdődik, ahol az eredeti végződik: Robinson hazatér Angliába. Coetzee leszámol Defoe gyarmatosítási mítoszával. Robinsont tehetetlen, csökönnyös öregembernek mutatja be, aki felesleges és értelmetlen munkát végez (pl. a szigeten köteraszokat épít, amit aztán semmire sem használnak). Az igazi hőse a regénynek az elbeszélő női főhős, aki folyamatosan kritizálja Robinsont és kétségbe vonja cselekedeteit, szavait. Dékány András is továbbgondolta ifjúsági regényében Robinson történetét. *Robinson utolsó kalandjában*⁴⁹ az idős Crusoe ismételt hajótöréséről és viszontagságairól ír. És biztosak lehetünk benne, a robinzonádoknak ezzel még nincs vége, noha az eredeti gyarmatosítási tanmeséből a 21. századra már nem sok maradt.

JEGYZETEK

1. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a bajai Türr István Múzeum munkatársainak, mindenekelőtt Merk Zsuzsa igazgatónőnek és Kelemen Áronnak, akik őszinte segítőkészségükkel hozzájárultak bajai kutatómunkámhoz.

2. Urs Bitterli: *Die „Wilden“ und die „Zivilisierten“*. Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung. Beck, München, zweite Auflage 1991, 404. Wim Rutgers szerint Defoe-ra hatással volt W. Dampier *Voyage round the world* című 1698-ban megjelent műve is. Wim Rutgers: *De Nederlandse Antillen en Aruba*. In: D'haen, Theo (szerk.): *Europa buitengaats*. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen. Bert Bakker, Amsterdam, 2002, 1-258. Holland irodalomtörténészek korábban feltételezték, hogy az 1708-ban Hendrik Smeeks tollából Amszterdamban megjelent *Beschrijvinge van het machtig Koninkrijk Krinke Kesmes* [A hatalmas Krinke Kesmes Királyság leírása] című utópia szintén inspirálta Defoe-t a *Robinson Crusoe* megírásában. Karel Bostoën, Marijke Barend-van Haeften, Mirjam Roos: *Verhalen over verre landen*. Reizen op papier 1600–1800. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2001, 87.

3. Anne Marie Fröhlich (szerk.): *Inseln in der Weltliteratur*. Taschenbuch Verlag München, Manesse Verlag Zürich, zweite Auflage 1994, 167.

4. Federico Hindermann: *Nachwort*. In: Anne Marie Fröhlich (szerk.): *Inseln in der Weltliteratur*. Taschenbuch Verlag München, Manesse Verlag Zürich, zweite Auflage 1994, 415.

5. D'haen, Theo: *White man's burden*. In: D'haen, Theo (szerk.): *Europa buitengaats*. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen. Bert Bakker, Amsterdam, 2002, 1-389.

6. Hollandul: Verenigde Oost-Indische Compagnie, rövden VOC.

7. Femme S. Gastra: *De geschiedenis van de VOC*. Walburg Pers, Zutophen, 1991 Tweede druk, 81.

8. Idem. 82.

9. Idem. 81.

10. *Naam-Boekje Van de Wel Ed. Heeren der Hoge India-sche Regeringe, Gequalificeerde Personen, enz. op Batavia, Mitsgaders De Respectieve Gouverneurs, Directeurs, Commandeurs en Opperhoofden, op de Buiten Comptoirs van Ned. India, zoo als dezelve Anno 1753 in wezen zyn bevonden. Almede alle de Geouverneurs Generaal sedeert het jaar 1610 Nevens de hooge en mindere Collegien en Bediendes op de Buyten Comptoirs van Nederlands India*, Te Amsterdam, By Petrus Schouten en Reinier Ottens Boekverkoopers, 1767, Met Privilegie van de Heeren Staten van Holland en Westvriesland. Op de visite, 14.

11. Bozay Réka: *Hongaarse studenten aan de Leidse universiteit in de vroegmoderne tijd*. In: Acta Neerlandica 6/2008, 79.

12. *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefabren unter den Wilden, endlich zu*

Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist. Wien, bey Johann Georg Weingand, 1779. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 1198. 89. A német szöveg magyar fordítását közli Solymos Ede In: Solymos Ede: *Ki volt Jelky András?* A bajai Türr István Múzeum kiadványai 25. Baja 1983, 9–17.

13. *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelanget und anjetzo wirklich in Wien sich befindet ,alwo er die allerhöchste Gnade gebabt, beyden Kaiserl. Majstätten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden.* Prag, bey Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld, 1779. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 750–80.

14. Solymos Ede: *Ki volt Jelky András?* A bajai Türr István Múzeum kiadványai 25. Baja, 1983, 6.

15. *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebohrnen Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten.* Ofen und Pressburg, bey Floridus Diepold, Benedikt, und Compag. 1784.

16. Vermischte Erzählungen, und Einfälle zur allgemeinen Unterhaltung.

17. *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmein által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztiségekre hágott.* Magyarba foglalta Sándor István. Győrött, Streibig József betűivel. 1791. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 480–74.

18. Sartori: *Pantheon.* Prag-Wien, III. 1816. 319–341. Megtalálható másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 747–80.

19. *Der ungarische Robinson, oder Geschichte, Abenteuer und Reisen des Andreas Jelky eines erlernten Schneiders aus Baja. Eine wahre Begebenheit.* Pesth, 1827. Megtalálható eredetiben a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 491–74.

20. Johann Csaplovics: *Gemälde von Ungarn*, 1. Band, Pesth, 1829, 200. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 749–80.

21. A 'Magyar Robinson' Jelky András viszontagságai. In: Hasznos Multságok, 1832. október 30. 31. és 32. szám, 226–231. 243–246. 249–254. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 752–780.

22. NN: *Jelky András a magyar Robinson.* In: Magyarország és a Nagy Világ, 1866, 3. szám, 42. és 4. szám, 55. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 754–80.

23. NN: *Jelky András.* In: Vasárnapi Újság. 52. szám, 1875. december 26. 833–834. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 756–80.

24. Jelky nevének írásmódja gyakran változik. Hol i-vel, hol y-nal írják, holott eredeti családnéve valószínűleg Ilka volt, holland szolgálatban pedig a Jan Andries Jelleke nevet használta. Bővebben lásd: Solymos Ede: *Ki volt Jelky András?* A bajai Türr István Múzeum kiadványai 25. Baja 1983, 20–21.

25. Császár Elemér: *A magyar regény története*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, második, átdolgozott kiadás 1939, 56.

26. *Jelky András viszontagságai.* Az eredeti forrásokból átdolgozták: Konrády Lászlóné és Povázszy László, Légrády Testvérek R.T. Budapest, 1947. Másolatban a bajai Türr István Múzeum adattárában. Leltári szám: 762–81

27. Idem. 38.

28. Paul Flach: *Andreas Jelky der Robinson Ungarns*, München, 1970.

29. Radnóti Sándor: *Robinsonád.* In: *Világirodalmi Lexikon*, tizenkettedik kötet, Akadémia, Budapest, 1991, 25.

30. Radnóti Sándor: *Robinsonád.* In: *Világirodalmi Lexikon*, tizenkettedik kötet, Akadémia, Budapest, 1991, 25.

31. Voigt Vilmos: *Robinsonád.* In: *Világirodalmi Lexikon*, tizenkettedik kötet, Akadémia, Budapest, 1991, 26.

32. Urs Bitterli: *Die „Wilden“ und die „Zivilisierten“.* Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung. Beck, München, zweite Auflage 1991, 401.

33. D'haen, Theo: *White man's burden.* In: D'haen, Theo (szerk.): *Europa buitengaats.* Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen. Bert Bakker, Amsterdam, 2002, I-389.

34. F. W. Korsten: *Lessen in literatuur.* Vantilt, Nijmegen, 2002, 168.

35. Pál József (főszerkesztő): *Világirodalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 491.

36. D'haen, Theo: *White man's burden*. In: D'haen, Theo (szerk.): *Europa buitengaats*. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen. Bert Bakker, Amsterdam, 2002, I-387.

37. Wolfgang Beutin (é.m.): *Deutsche Literaturgeschichte*. Metzler, Stuttgart, vierte Auflage, 1992, 144.

38. *Der ungarische Robinson oder Schicksale und wunderbare Abenteuer Karl Jettings eines geborenen Ungarns*. Ein Beytrag zur Länder und Menschenkenntniß. Wien, 1797. Im Verlag der Binzischen Buchhandlung.

39. *Egy pozsonyi Robinson története*. Jetting Károly pozsonyi származású magyar ember élete és viszontagságai. Az 1797-ben Bécsben megjelent eredetiből fordította: Dr. Lukinich Imréné, Berlin, 1926, Ludwig Voggenger Verlag, Magyar Osztály.

40. Idem. 5–6.

41. Legutóbb 2003-ban jelent meg a regény az *Unikornis Kiadó* gondozásában, a Magyar Ifjúsági Remekírók sorozat 19. köteteként.

42. A szerző keresztnevét hol Joakimnak, hol Joachimnak írják.

43. Lukácsy Sándor: *Magyar Robinson és egyéb irodalmi ritkaságok*, RTV-Minerva, Budapest, 1987, 109.

44. Császár Elemér: *A magyar regény története*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, második, átdolgozott kiadás 1939, 58.

45. Sőtér István (főszerkesztő): *A magyar irodalom története III*. Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Akadémia, Budapest, 1965, 497.

46. Hevesi Lajos: *Jelky András kalandjai*. Móra, Budapest, 1955, 72.

47. Ez a kaland a lakatlan szigeten minden bizonnyal Hevesi Lajos fantáziájának szüleménye, hiszen sem az 1779-es német nyelvű, sem az 1791-es magyar nyelvű szövegben nem található.

48. A magyar fordításra 18 évet kellett várni. J. M. Coetzee: *Foe*. Art Nouveau, Pécs 2004. Fordította: Babics Péter.

49. Dékány András: *Robinson utolsó kalandja*. Unikornis, Budapest, 1997, Magyar Ifjúsági Remekírók sorozat, 3. kötet.

DÉRCZY PÉTER

Sors és mű

OLÁH GÁBOR PRÓZÁJÁRÓL

Az irodalom és a róla szóló irodalomtörténet mindig produkál furcsa helyzeteket, furcsa alkotókat, amelyekkel/akikkel sokszor nehezen tudunk bármit is kezdeni; vagy ha mégis, akkor is bizonytalanok maradunk, hogy valójában helyes értelmezési gyakorlatot követünk-e. Oláh Gábor például a szűkebb irodalomtörténeti körökben talán valamennyire ismert, tágabb szakmai körben azonban már aligha, szélesebb olvasói nyilvánosság előtt pedig teljesen ismeretlen. Annak ellenére, hogy írói pályája kezdetétől, a huszadik század elejétől haláláig megjelenő műveit kortársai több-kevesebb, de mondhatni, rendszeres figyelemmel kísérték, s utóéletében is sokan foglalkoztak életművével. Nem is akárhogyan, hiszen kortársai közül csak véletlenszerűen említve, Ady Endre, Babits Mihály, Tóth Árpád, Schöpflin Aladár, Móricz és Németh László, Féja Géza, későbbiekben Komlós Aladár, Lengyel Balázs, Király István írtak róla, Tóth Endre, s az újabb, amúgy debreceni illetőségű tudósok közül például Imre László, Fülöp László foglalkoztak egyes műveivel vagy éppen részletekbe menően a teljes írói pályájával. Azt ugyan nem állítanám, hogy az Oláh Gábor-oeuvre-nek könyvtári volna a szakirodalma, de azt azért mégis, hogy Tóth Endre 1980-ban (az író 1981-ben beköszöntött centenárius-